

Ковтун (Бугайчук) О. І. Огієнко про рідномовні обов'язки та вивчення іноземних мов / Олена Ковтун (Бугайчук) // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: зб. наук. пр. – К., 2002. Вип. 2. – С. 142–151.

Олена Ковтун (Бугайчук)
канд. пед. наук

I. Огієнко про рідномовні обов'язки та вивчення іноземних мов

Розвиток педагогічної думки в Україні 20 століття відбувався за непростими законами. Сьогодні, перейшовши у вік новий, ми повинні належним чином вивчити всі надбання та втрати віку минулого, виявити ті цінності, що визначали розвиток освіти в нашій державі, ті процеси і тих людей, які мали безпосередній вплив на становлення та функціонування української педагогічної науки.

Іван Іванович Огієнко (1882-1972), видатний український державний та церковний діяч, мовознавець, видавець, педагог, належить до когорти тих людей, що найповніше віддзеркалюють епоху, в якій їм довелося жити і працювати. Він пройшов непростий життєвий шлях, повний злетів та важких випробувань, однак завжди залишався вірним собі та своїй справі.

Народився Іван Іванович 2 січня 1882р. в Брусиліві на Київщині в селянській родині. Закінчивши початкову народну школу в рідному місті, в 1896р. вступив до Київської фельдшерської школи. Культурна атмосфера столиці пробудила в 15-річного юнака літературно-наукові здібності. Після закінчення фельдшерської школи стає помічником лікаря в київському військовому госпіталі. В 1903р. складає матуральний іспит в Острозькій академії і згодом вступає на медичний факультет університету Св.Володимира. Природний потяг юнака до філологічних наук спонукав його до наукових розвідок у галузі мовознавства. Тому на талановитого, працелюбного студента звернув увагу видатний дослідник історії східнослов'янських літератур академік В.Перетц, який прищепив студенту Огієнкові потяг до української стародавньої мови і літератури. В університеті він наполегливо працює над східнослов'янськими мовами та історією східнослов'янських літератур під керівництвом академіка.

Після закінчення університету в 1909р. його як здібного студента залишають у вищій школі, надають міністерську стипендію – для підготовки до професорської діяльності. З 1905р. він – член товариства “Просвіта”, член “Українського клубу”. В 1909р. працює педагогом середніх київських шкіл, стає членом Українського Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, де виконує обов'язки коректора і неофіційного редактора. В 1915р. його обирають приват-доцентом історично-філологічного відділу університету, а вже 1917р. доцент І.Огієнко був обраний професором Київського університету на кафедрі історії української мови і літератури.

Після революції 1917 р. Іван Огієнко займається бурхливою політичною та громадською діяльністю в Україні і продовжує педагогічну роботу. Як енергійна людина, виступає своєрідним детонатором суспільного, національного відродження. Учений обіймає посади міністра освіти, міністра віросповідань, був одним із засновників Українського народного університету в Києві. Як міністр освіти Іван Іванович не тільки працює над правописом, а й здійснює розумну мовну політику, впроваджує літературну мову насамперед у шкільництво і церкву – ці два потужних засоби впливу на народ. Головною ідеєю концепції розвитку національної освіти і виховання, що була розроблена Іваном Огієнком – міністром освіти, було виховання дітей в національному дусі, подолання комплексу меншовартості, формування національно свідомих громадян. Основні завдання освітнього процесу в навчальних закладах України Іван Огієнко вбачав: в українізації навчального процесу всіх типів навчальних закладів (в січні 1919 року ним було видано спеціальний наказ про перехід

на українську мову викладання в школах усіх типів, крім національно розмежованих); у всебічній підтримці виховання національно свідомих кадрів; у забезпеченні єдності, доступності і наступності навчання (в лютому 1919 року І.Огієнко зніщював постанову про запровадження обов'язкового і безплатного навчання всіх дітей шкільного віку, разом з іншими працівниками міністерства розробив законопроект про управління освітою (головна, губернські, повітові, міські, шкільні ради й управи); у вихованні патріотів, гідних громадян (шляхом підняття інтересу до національних святощів, традицій, культури; усвідомлення їх окремішності й самобутності. Задля цього 1 лютого 1919 року міністром освіти І.Огієнком було видано наказ про обов'язкове викладання для студентів лекцій з українства, історії України, української мови і літератури). Не лишилися поза увагою міністра і мова державних установ, торгівлі, медицини, війська.

Одночасно веде викладацьку роботу на педагогічних курсах при кураторії Київської шкільної округи, на Вищих Жіночих курсах, на курсах для урядовців міністерства закордонних справ, в Українській науково-педагогічній Академії. У 1918р. І.Огієнко за дорученням уряду засновує університет в Кам'янці-Подільському, де його призначено ректором.

В еміграції вчений продовжує плідну наукову діяльність. Діапазон інтересів ученого надзвичайно широкий, однак з упевненістю можна стверджувати, що провідну й найпильнішу увагу він приділяв проблемам вивчення лінгвістичних аспектів рідної мови та пошуку раціональних методів її навчання. В мові І.Огієнко вбачав “нашу національну ознаку, ...нашу культуру, ступінь нашої свідомості” [5; С.126].

На створення І. Огієнком мовознавчих праць впливало декілька факторів. З-поміж них: 1) природжена тяга вченого до питань мови, розуміння значення досліджень з мовознавчої проблематики для розвитку національної науки (практично не було такої галузі мовознавства, де б він не залишив свого сліду: кирилівська палеографія, церковнослов'янська мова, граматики (історична і сучасна), етимологія і семасіологія, фразеологія, лексикографія, стилістика тощо); 2) недостатня вивченість багатьох мовознавчих тем. Творчий доробок ученого в галузі лінгвістики надзвичайно плідний і різноманітний. З-поміж найважливіших його праць можемо відзначити: “Короткий курс української мови” (К.,1918), “Українська літературна мова 16 століття і український Крехівський апостол” (Варшава, 1930), “Складня української мови” (Жовква, 1935), “Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян” (Жовква, 1937), “Історія української літературної мови” (Вінніпег, 1951), “Українська літературна мова: Граматичні основи літературної мови” (Вінніпег, 1951), “Український літературний наголос” (Вінніпег, 1952) та ін.

Дочасно зауважимо, що наукові дослідження вченого носили не лише теоретичний, але й прикладний характер. І. Огієнко, що був вчителем за фахом і за покликанням, глибоко розумів проблеми сучасної йому лінгвістичної освіти, шукав оптимальні шляхи їх подолання. Які фактори вплинули на становлення його особистості як педагога? Це, насамперед, його раннє “входження” у викладацьку професію. Ще учнем 3-го класу він стає “помічником учителя “ (за цю штатну посаду він отримував навіть невеличку платню). На думку одного з дослідників вченого З.Тіменника, таке “раннє одночасне входження у два світи – учня і педагога – формувало своєрідний погляд із середини на душу і серце дитини, а в подальшій багаторічній викладацькій роботі забезпечувало надзвичайно сильний контакт з аудиторією” [7; С.135]. Другий фактор, що впливав на Огієнка–педагога – глибокі знання етнопсихології. З дитинства цьому сприяло середовище: стихія народної педагогіки, традиції родинно-церковного виховання. Згодом світ професійної педагогіки, співпраця із живими класиками – С.Русовою, Б.Грінченком, С.Черкасенком, О.Барвінським, А.Крушельницьким. Насамкінець, неабияке значення мав його педагогічний досвід на всіх можливих у цій галузі рівнях: І.Огієнко мав практику роботи і в початковій, і в середній, і у вищій школі. Десятиріччя учительської праці (1909-1919) сприяло в подальшій Огієнковій діяльності на посаді міністра освіти в реформуванні школи, її національненню (через знеросійщення), а

головне – утворенні самої духовної атмосфери через якнайширше оновлення всього навчально-виховного процесу, який мав свій широкий діапазон: від реформування шкіл для дівчат та юнаків до неухильного та всебічного творення єдиної школи в Україні.

Глибоке переконання в тому, що “наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння” [5; С.122] спонукала І.Огієнка до вироблення чітких засад навчання рідної мови та рідною мовою. Принагідно зауважимо, що практичний методичний доробок ученого в цій сфері надзвичайно розмаїтий. Він розумів, що орієнтоване навчання можливе лише в тому випадку, коли спиратиметься на відповідне дидактичне і методичне забезпечення (навчальні посібники, підручники, читанки, наочні таблиці). Закономірною виявляється увага вченого до проблем практичного оснащення навчально-виховного процесу. З-поміж праць педагогічної проблематики найбільш актуальними, на нашу думку, були й зостаються: “Українська граматична література: Розгляд підручників по яких можна вчитися і вчити української мови” (К., 1908); “Українська граматики: Основи вкраїнського правопису: Підручник для 2-го та 3-го року навчання” (К., 1918); “Українська мова: Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови” (К., 1918); “Рідне писання. Українська граматики: Основи вкраїнського правопису: Підручник для 1-го року навчання” (Київ-Львів-Відень, 1921); “Головніші правила українського правопису” (Тарнів, 1922); “Чистота і правильність української мови: Підручник для вивчення української літературної мови” (Львів, 1925) та багато інших.

Справжнім громадянським подвигом І.Огієнка можна вважати запроваджене ним у 1933-1939 рр. видання часопису “Рідна мова”, де розкривалися найактуальніші проблеми українського мовознавства та лінгводидактики. Усвідомлення того, що означене видання було започатковане вченим в умовах вигнання, за повної відсутності зовнішніх джерел фінансування і здійснювалося фактично силою родини Огієнків, викликає особливе захоплення і шану. Саме на сторінках цього часопису читачі знайомилися з надзвичайно корисними та захоплюючими сторінками “Граматики малої Лесі”, де Дід Огій (Іван Огієнко) цікаво та доступно ознайомлював дітей із основами української мовної системи.

Часопис “Рідна мова” проіснував сім років. Оцінюючи його роль Іван Огієнко зауважував: “Рідна мова дала нашому громадянству кілька сот цінних статей на найрізніші теми нашого мовознавства, а серед них багато керівних та провідних засадничого значення” [1; с.269]. М.Тимошик з-поміж головних результатів функціонування означеного видання відзначає те, що на початку суто філологічне гасло “Для одного народу – одна літературна мова, один правопис”, що було висунуте як кредо видання, поступово ставало “одним із засобів утвердження й здійснення ідеї національної соборності, ідеї об’єднання української нації” [6; с. 134]. Під впливом публікацій журналу відбуваються позитивні зміни в мові інших україномовних друкованих органів, які поступово переходять на загальноукраїнський літературний правопис. Іншим досягненням часопису були: зібраний авторами “Рідної мови” величезний фактичний матеріал для створення термінологічних словників, а також словників місцевих говорів; з маркою заснованої при часописі “Бібліотеки” Рідної мови” вийшла низка підручників, самовчителів, довідників української мови. Окрім цього, завдяки систематичним публікаціям кращих зразків українського красного письменства читачі Галичини й діаспори мали можливість ознайомлюватись як із творами української класики, так і новинками поточного літературного процесу в Україні. “Рідна мова” була своєрідним науковим і культурним осередком, що протягом свого існування підтримував тісні контакти з провідними науковими центрами Європи, обмінюючись виданнями й поширюючи інформацію про українське мовознавство й літературознавство в усьому світі.

Педагогічна спадщина І.Огієнка унікальна в тому, що він перший у світовій практиці дослідив рідномовні обов’язки громадян, науково їх обґрунтував і, тим самим, став фундатором нової науки. Під наукою про рідномовні обов’язки або рідномовною політикою І.Огієнко розумів “збір державних і приватних практик найкращого розвитку рідної і літературної мови, потрібних для скорішого духовного поступу народу та його культури” [2; с.12]. Через те що рідна мова – найголовніший ґрунт, на якому духовно зростає й цвіте нація,

рідномовна політика, на думку вченого – це найважливіша політика всякого народу, яку повинен знати кожен інтелігент, який бажає бути свідомим членом своєї нації. Знання рідномовних обов'язків сильно підносить національну свідомість. А вона – найкращий ґрунт для знання й розвитку соборної літературної мови.

Як державний діяч І. Огієнко відзначає, що “без добре виробленої рідної мови нема всенародної свідомості, нема нації, а без свідомості нації – нема державності, як найвищої громадської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку й виявлення” [2; с. 11]. Розвиваючи думку, вчений доходить висновку, що найголовніший і найцінніший елемент, що об'єднує етнографічний народ і перетворює його в свідому націю, то соборна літературна мова, тому “держава, що не об'єднує всіх племен свого народу спільною соборною літературною мовою, завжди наражена й на політичне роз'єднання цих племен” [2; с. 13]. Відтак, наука про рідномовні обов'язки повинна стати всенародною.

В означеній праці, що має бути рідномовним катехізисом кожного українця, І. Огієнко розкриває всі можливі сфери функціонування мови в державному та приватному житті її носіїв. В поле зору вченого потрапляють аспекти державної, сімейної, наукової, шкільної і позашкільної, культурної рідномовної політики. Надзвичайно ретельно автором укладаються найперші рідномовні обов'язки громадянина. З-поміж яких: закликати охороняти честь рідної мови; розмовляти у родині тільки рідною мовою; берегти своє особове ім'я й родове прізвище в повній національній формі; пильно навчатися своєї соборної літературної мови; знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу; підтримувати національні періодичні і неперіодичні видання тощо. Рідномовна політика громадянина повинна будуватися на десяти найголовніших мовних заповідях. Через надзвичайну їх важливість наведемо їх у повному обсязі.

1. Мова – то серце народу: гине мова - гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ.
3. Літературна мова - то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.
4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови - то ступінь культурного розвитку народу.
9. Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу [2, с.15].

Поза увагою вченого не лишається жоден соціальний інститут держави. І.Огієнко визначає місце, значення і роль рідної мови в житті церкви, преси, школи, родини. Вчений дотримується погляду на рідну школу, як на найсильніше джерело вивчення й консервації рідної мови. Тому “громадянство мусить добре пам'ятати, що тільки рідна школа виховує національно сильні одиниці й морально міцні характери” [2, с.26], відтак, національно свідоме громадянство повинно забезпечити: закладання рідномовних шкіл, навчання в школах соборною літературною мовою, зразковий добір книжок для шкільної бібліотеки, підручну бібліотеку кожної школи для вивчення рідної літературної мови з необхідними граматиками, словниками, довідковими книжками і мовними журналами, закладання серед учнів “Гуртків плекання рідної мови” і урядження “Свята рідної мови”. Народ, позбавлений

рідних шкіл, зауважував учений, позбавлений тим найсильнішого двигуна свого духовного розвитку й засуджується на культурне і національне каліцтво.

Просто і мудро визначено І.Огієнком рідномовні обов'язки вчителя. З-поміж головних можна відзначити: досконале знання літературної мови, вимови та правопису; повсякденну мовленнєву практику винятково рідною мовою; працю для наукового вивчення своєї рідної мови; плекання в учнів любові, пошани та зацікавлення до рідної мови. При цьому особливу увагу приділяє вчений вчителю рідної мови, який повинен бути душою "Гуртка плекання рідної мови" у своїй школі, а також урядником "Свята рідної мови".

Завдання батьків учений вбачає у родинному вихованні дітей тільки рідною мовою. Він закликав батьків виховувати дітей тільки рідною мовою, бо тільки вона принесе їм найбільше духовних цінностей, буде найміцнішим ґрунтом для духовного виховання сильного характеру. Погляди І.Огієнка достатньо категоричні; того, хто не зростав на рідній мові, вчений вважав загубленими для нації, він "ціле життя буде безбатченком, і справи рідної нації будуть йому чужі" [2; с. 27]. Жінку вчений вважав чулішою до рідної мови, а тому й впливовішою на мовне виховання дітей. Найсвятіший і найперший обов'язок кожної матері – навчати дітей своєї рідної мови й зацелити їм правдиву любов до неї [2, с.28]. Матір для Івана Івановича Огієнка є "найміцнішою твердиною збереження та плекання рідної мови", тому вона повинна мусить добре знати Науку про рідномовні обов'язки і виховувати дітей згідно з її приписами, вміти пояснити своїй дитині різницю між говірковою і літературною формами мови та ін.

Продовження родинного та шкільного рідномовного виховання повинно реалізуватися у позашкільній освіті, в якій вчений вбачав "один із могутніх двигунів розвитку рідної мови" [2, с.33]. Позашкільна рідномовна освіта може провадитись у товариствах, позашкільних курсах для народу з літературної мови, в "Гуртках плекання рідної мови". Відтак, усі товариства позашкільної освіти мусять ширити й плекати в своїй діяльності головне рідномовне гасло "Для одного народу - одна літературна мова й вимова, один правопис". В обов'язки товариств позашкільної освіти, вчений вносить видавництво та поширення книжок, ознайомлення народу з найголовнішими рідномовленнєвими обов'язками.

"Учений і рідна мова" – так названо один з розділів "Науки про рідномовні обов'язки". В ньому викладено 17 положень, зміст кожного з яких визначає провідні напрями діяльності (на індивідуальному та загальнодержавному рівнях): "1. Кожен учений мусить якнайкраще знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис, а також науку про рідномовні обов'язки. 2. Кожний учений мусить бути зразком доброго знання своєї літературної мови" [2; с. 34]. Зауважимо, що сьогодні в Україні дослідники, педагоги й психологи нерідко пишуть свої праці недержавною мовою, мотивуючи це тим, що не мали змоги в школі добре вивчати українську мову, нефаховістю або проживанням в російськомовному чи іншому середовищі. Ніби передбачаючи таку ситуацію, Іван Огієнко зазначав: "Кожний учений мусить писати свої праці, особливо ж шкільні підручники, тільки соборною літературною мовою, щоб вони тим самим ставали всенациональним добром. Писати наукові праці місцевою мовою недопустимо"[2; с. 34].

Не залишилася поза увагою великого патріота рідної мови і наукова термінологія. Ось що він говорить з цього приводу: "Кожний учений мусить працювати для вироблення і усталення якнайкращої наукової термінології зі свого фаху" [2; с. 34]. Продовжуючи думку, педагог зазначає: "Усі вчені в своїх наукових працях, а надто в шкільних підручниках і в наукових статтях, мусять конче дотримуватися однієї для цілої нації спільної наукової термінології", адже, як підтвердив багаторічний досвід, "єдність наукової термінології – це сильний двигун розвитку науки, а тим самим і культури народу" [2; с. 35].

Навіть з огляду на часову дистанцію, що віддаляє написання "Науки про рідномовні обов'язки (1935 рік) від сьогоднішнього дня можна стверджувати, що більшість її положень видаються актуальними та прийнятими для громадян України і нині. Відтак, вклад І.Огієнка в розвиток дидактики, загальної та вікової педагогіки, в структурування системи поглядів на

формування моралі, характеру, світогляду, волі, правил поведінки підростаючого покоління незаперечний і має неперехідне значення для української лінгводидактичної науки.

Своєрідність викладу матеріалу, ранжування розділів і пунктів на рекомендаційні, інформативні і зобов'язуючі, категоричність засадничих положень, толерантне ставлення до можливих опонентів, щирість і відвертість позиції автора перетворили з плином часу “Науку про рідномовні обов'язки” в “рідномовний катехізис” недержавного народу.

Слушними видаються думки І. Огієнка щодо іноземних мов, знання яких учений вважав дуже корисним. Подаючи ретроспективний аналіз української культури, дослідник зазначає, що “здавна українці вславились, як гарні знавці іноземних мов” [5; с. 59], через що їх рано можна було зустріти на Москві на службі товмачами та в Посольському приказі, де вони перекладали з чужих мов.

І.Огієнком було розроблено систему принципів, на яких повинна базуватися лінгвістична освіта учнів. З-поміж них: науковість, історизм, свідомість, оптимальний ступінь складності, емоційність, паралельність в розвитку мовлення і мислення, виховуюче навчання, європеїзм, культуровідповідність, врахування регіонального, місцевого і родинного мовного середовища. Однак є очевидним, що всі вихідні положення, покладені педагогом в основу наукової розробки методики, постали з живого словесного спілкування народу, народної практики прилучення дітей та молоді до багатств літературної мови. Саме тому принцип народності є, на нашу думку, провідним принципом лінгводидактики Івана Огієнка [3; 4; 5].

“Слово як породіння Духа, безсмертне, й немає сили на його знищення” [1; С.274], тим не менше вчений переконує всіх свідомих громадян досконало знати й виконувати свої обов'язки щодо рідної мови. Навчати ж учнів розуміти ці обов'язки, на думку І. Огієнка, повинен вчитель мови [5; С. 27].

Література:

1. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: “Либідь”, 1995. – 294 с.
2. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. – Львів: “Фенікс”, 1995. – 46 с.
3. Огієнко І. Рідна мова в українській школі. Замітки з методики рідної мови. – К.: книгарня Є. Черепівського, 1918. – 32 с.
4. Огієнко І. Українська граматична література: Розгляд підручників, по яких можна вчитись і вчити української мови. – К., 1908. – 20 с.
5. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: “Довіра”, 1992.– 141с.
6. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка: українознавчі проблеми в державній, науковій, редакторській та видавничій діяльності. – К.: Заповіт, 1997. - 231с.
7. Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополіт Іларіон) 1882-1972: життєписно-бібліографічний нарис. – Львів: наук. тов-во ім. Т.Шевченка у Львові, 1997. – 227 с.

Анотація

В статті висвітлено основні фактори, що сприяли становленню особистості українського вченого, педагога, філолога ХХ століття Івана Огієнка. Подано аналіз основного лінгвістичного та лінгводидактичного доробку вченого. Розкрито його концептуальний статут навчання рідної мови, підходи до оволодіння іноземними мовами, принципи побудови методики навчання.

Summary

The article investigates main factors, which influenced formation of personality of the XXth century prominent Ukrainian scientist, philologist and pedagogue Ivan Ohienko. Analysis of linguistic and didactic heritage of the scientist is given. His conceptual statutes of native language

teaching, different approaches to foreign languages studying and basic principles of his methods of teaching are described.